

ja szerinti kritika (ráadásul nem annyira elismerő-affirmatív, mint inkább kétkedő-vitatkozó bíráló), műfajilag némiképp idegen testként van jelen a tanulmányok között a FAKTORFŰGA – A FŰGA MŰVÉSZETE BEFEJEZETLEN CONTRAPUNCTUSÁNAK GÖNCZ ZOLTÁN-FÉLE REKONSTRUKCIÓJÁRÓL című írás, ugyanakkor vitathatatlan, hogy a dolgozatot magasan az átlagos kritikák fölé emeli az okfejtés szakmai-esztétikai-filozófiai apparátusa és az az egyértelműen esszéisztikus magatartásforma, amely Pintér érvelésében megnyilvánul. Esszéisztikus magatartásforma a kritikában – ez Fodor Gézátt idézi emlékezetünkbe. Neki, egykori mesterének ajánlotta Pintér Tibor ezt a tanulmánykötetet, s akad is egy olyan írás a könyv lapjain, amely ki ugyan nem mondva, le ugyan nem írva, mégis afféle „Fodor-hommage”-ként hat: a SONETTO ÉS CONCERTO – A NÉGY ÉVSZAK ÉS ÖT OLVASATA című dolgozatra gondolok, amely Fodor Géza legimpozásabb kritikai műfaját, az interpretációs összehasonlító elemzést választja terepül, mesteréhez híven és méltón nem csupán öt különböző hangfelvételt állítva egymás mellé és szembe egymással, hanem meg is értve ezeket, meglátva mögöttük a művészi világképet, észrevéve rajtuk a kor bélyegét.

Ha már Fodor Gézátt említettük: az ő egyik nagy erénye volt a stílus közvetlensége, a közérthető fogalmazás. Pintér Tibor az olvasmányosságban nem követi mesterét: fogalmazásmódja nem előzékeny, a tanulmányok nem adják olcsón mondanivalójukat, a befogadónak meg kell dolgoznia a megértésért, s mindez nemcsak azért van így, mert a dolgozatokat Pintér példás szakszerűséggel jegyzeteli, tekintélyes háttérapparátust vonva be így gondolatmeneteinek összefüggérendszerébe, de azért is, mert ez a stílus valóban nem kritikai, hanem tudományos. Ezért írtam recenzióm címében, hogy ezek az esettanulmányok *haladóknak* fogalmazódtak. Valóban: az olvasónak itt-most nem az a dolga, hogy nézze, amint a szerző megmássza a probléma hegyét – neki is vele kell másznia. De mászni hasznos: jót tesz az ügyességnek, bátorságnak, az izmok állapotának, karbantartja az egészséget – végül pedig *feljut* valahová az ember, és onnan szétnézve messzebbre lát. A zsurnalisztikus fordulat tehát, mely szerint ez vagy az a könyv „haszonnal forgatható”, ez esetben szó szerint értendő.

Csengery Kristóf

KERÉK ALÁ VETNEK – KÉT KÖNYV A KÖZELMŰLTÉRŐL

Gál Éva: Lejáratás és bomlasztás. Tudósok, tanárok a titkosrendőrség látókörében
Corvina – Nagy Imre Alapítvány, 2013.
388 oldal, 2990 Ft

Pajkossy Gábor: Lőcsei Pál a forradalomban és a megtorlás idején, 1956–1958
Gondolat – Nagy Imre Alapítvány, 2013.
218 oldal, 2500 Ft

Távolról sem csupán a közös kiadó(i közreműködés) okán lesz szó az alábbiakban két könyvről együtt. A Nagy Imre Alapítvány jelenkor-történeti kiadványai között az elmúlt években számos érdekes forráskiadvány és visszaemlékezés kapott helyet. Közülük is kiemelkedik Nagy Imre snagóvi jegyzeteinek kiadása, valamint a Mink András szerkesztette TANÚSÁGTEVŐK AZ ENSZ ELŐTT 1957 című összeállítás a magyar ügryről szóló jelentéshez készült vallomások anyagából. Az alapítvány évkönyvei (NAGY IMRE ÉS KORA, 2002 és 2012 között eddig hat kötet) rendre közlik az intézmény rendezte konferenciák, emlékülések anyagát. Monográfiák és szerzői tanulmánykötetek kiadásában eleddig nem vettek részt, most viszont egyszerre jelentkeztek mindkét műfajban. Mivel a 2010-es években igencsak megrikult a magyar demokrácia, a történeti tisztánlátás és a becsületes múltfeltárás mellett elkötelezett s eredményeit a nyilvánosság előtt is megjeleníteni kész és képes alkotóműhelyek száma, a Nagy Imre Alapítvány példája mindenképpen említésre méltó. Ám ez csak formai érv a közös ismertetés mellett.

Akad azonban tartalmi is. Ha nem is „közös”, de nagyon sok mindenben közel áll, sőt érintkezik a kötetek témája. Gál Éva könyvbe gyűjtött tanulmányai és Pajkossy Gábor Lőcsei Pál ’56-os szerepvállalásáról, majd meghurcoltatásáról szóló monográfiája egyaránt *embereket* ábrázol az *államgépezet fogaskerekei* között. Ezeket a kerekeket közvetlenül vagy közvetve 1956, a forradalmi szerepvállalás hozta mozgásba. A Gál Éva írásaiban feldolgozott esetek is 1956 miatt eredtek; nála azonban a forradalom csak utalásokban jelenik meg, az ügyeket, a kerekek közé vetett emberek sorsát pedig esetenként évti-

zedekig követi. Pajkossy részletesen ábrázolja az okot, amiért az okozat, a Lőcsei Pál ellen folytatott 1957–58-as eljárás, nyomozás, per megszületett. Mindkét könyvben rengeteg emberrel találkozunk, de mindkettőnek két igazi főszereplője van, szintén közös: maga a *gépezet* (ami egyáltalán nem arctalan, de ettől még a miniportrék sorát vázoló mindkét ábrázoló annak, szerkezetnek látta), a másik a kerekék közé kerülő *értelmiségi* – mert Pajkossy hőse és Gál írásainak megannyi szereplője az.

Gál Éva tucatszámú tanulmányának majdnem mindegyike megjelent különféle kiadványokban, folyóiratokban – együttes megjelentetésükkel azonban *mű* született. A mű forrásanyagát hatalmas mennyiségű állambiztonsági dokumentum szolgálta; két nagy tematikai csomópontja van: a *Hungaricus*-ügy és Szalai Sándor szociológusprofesszor. Hungaricus álnéven Fekete Sándor újságíró (később irodalomtörténész és a kádárizmus egyik paradigmaticus lapszerkesztője) készített elemzést a magyar forradalom okairól, lefolyásáról 1956–1957 fordulóján. Fekete írásait viszonylag sok ismerőse és barátja olvasta, vitatta, akik hozzá hasonlóan október előtt Nagy Imre hívei voltak, fiatal, valaha szemellenzős és lelkes, utóbb kiábrándult, politikai, világnézeti revízióra, egyben erkölcsi megtisztulásra kész kommunisták. Az ügy akkor keletkezett, amikor a Hungaricus-elemzés kijutott Nyugatra, és részletei több világnyelven is megjelentek. Szalai Sándor szociológus (egykor, fiatalon ő is újságíró) a magyar szociáldemokraták egyik fiatal és tehetséges értelmiségi vezetője, 1950-ben sok társával együtt börtönbe került, 1956-ban szabadult, s természetesen szereplője lett a forradalom értelmiségi történeteinek. Ahogy Fekete és társai, Szalai is ezért, 1956 miatt került (ismét) a magyarországi szovjet típusú rendszer állambiztonságának „látókörébe”.

Mit akart ez az állambiztonság azzal, aki látókörébe került? Általában két dolgot, vagyis. Letartóztatni (és elítéltetni) vagy beszervezni.

Zerkowicz majd’ évszázados slágerét parafrázálva: az egyikben sikerült, a másikban nem.

Gál Hungaricus-tanulmányai az egyik nagy, kései ’56-os per anatómiáját adják. Fekete szövege – amely egyébként máig 1956 egyik legjobb baloldali interpretációja – csak kiindulópontot szolgáltat. Az addigi letartóztatásoktól megmenekült értelmiségiek továbbra is kap-

csolatban álltak egymással; eszmét cseréltek a világ dolgairól – és segítettek azokat a családokat, amelyek tagjai már a gépezet gyomrába kerültek. A főper vádlottait, Feketét, Mérei Ferenc pszichológust, Litván György történészt, Hegedűs B. András közgazdászt, Széll Jenő valamikori funkcionáriust s aztán még sokakat 1958 őszén tartóztatták le, 1959 tavaszán ítélték el. A per a Nagy Imre körüli értelmiségiekkel való utolsó nagy leszámolás volt. Célja elsősorban az elemi – intellektuális és anyagi – szolidaritási háló szétszaggatása volt, másodsorban a megfélemlítés. Az, hogy Nagy Imre egykori hívei lássák, hogy a felügyelet és a büntetés rendszere cseppet sem kevésbé „éles”; velük marad a miniszterelnök és társai meggyilkolása után is.

Gál Évát nem a Hungaricus-ügy szereplőinek tényleges cselekedetei érdekelték, bár nagyon precízen adatozza azt is. Őt ez a telivér konstrukciós eljárás, amelynek számos vádlottja alig ismerte a másikat, nemhogy együttesen tett volna bármit is. A Hungaricus-tanulmányok tárgya az a mechanizmus, ahogyan egy nagy per – akkor már évtizedes tapasztalati anyag birtokában – összeállt az államvédelem boszorkánykonyhájában. Az adatgyűjtés, a *lefigyelés*, a kontextualizálás és per mint szöveg megalkotásának munkafolyamata és technikái. A per anatómiái feltárása során keletkezett néhány bonctani metszetet a szerző külön is szemügyre vesz a mikroszkóp alatt (így Nemes Livia pszichológus sikertelen szervezési kísérletét vagy a „Tóth Gabi” fedőnevű ügynök jelentéseinek sorozatát).

Gál könyvének másik csomópontja egy másik állambiztonsági akcióorozat, amelynek középpontjába egyetlen személy kerül. Szalai Sándor mások mellett szerepel ellenséggéppen, célkeresztben, akciótervben – ám aztán egyedül marad, hosszú időre, több mint két évtizedre. A Hungaricus-komplexum idea és akció, Szalai a(z) államvédelmi) cselekvés korlátainak esettanulmánya. De annak is, hogy a korlát egyáltalán nem jelentette azt, hogy a gépezet objektuma „megmenekült”.

Szalaiit ugyanis *nem adták ki*. A politikai vezetés – és itt magát az MSZMP Politikai Bizottságát, sőt Kádár Jánost kell ezen az amúgy elmosódó fogalmon érteni – több alkalommal sem járult hozzá a szociológus *letartóztatásához*. Szalai nem került be sem a Hungaricus-ügybe, sem más ügybe, nem lett egyszemélyes ügy magányos

vádlottja. Karrierje látszólag – az '56-os számkivetés néhány hosszú éve után – felívelt, professzor és akadémikus, nemzetközi hírvű, respektált tudós lett. Az értelmiségi lét emez attribútumai azonban nem teremtik meg önmagukban a beágyazottság közegét és tapasztalatát. Szalaiat értelmiségi társai és kollégái körében *bizalmatlanság* övezte, amiről bizonyonnyal ő is tudott. Ez a feltehetően gyöttrő tudat (ami abból az érzésből vagy *értesülésből* táplálkozott, miszerint a prof az állambiztonság informátora) végül az állambiztonság műve volt. Közvetlenül a forradalom után, aztán az ötvenes-hatvanas évek fordulóján ugyanis a szervek sikerrel alkalmazták Szalaival szemben a *lejáratás* nevű akciótípust. Körmönfont manőverekkel maguk híresztelték, hogy a szociológus az ő besúgójuk – és feltételezték, hogy ehhez a hírhez célközönségük negatívan viszonyul. Később, a hetvenes években azoknak az időeknek egy kulcsfogalmával hozták össze Szalaiat. Az ENSZ kutatási központjának igazgatójában a *fellazítás*, a nyugati eszmék beáramlásának egyik kulcsszereplőjét látták. (Gál Éva megemlíti, hogy az egyik dokumentum Szalai Sándort „a *fellazítás világtótornyának*” nevezte, ami igencsak figyelemre méltó képzavar, de egyben a hatósági nyelvet használókban feszülő költői erudíció szép adaléka is...) Tettenérése – tudniillik hírszerzőként, miáltal fellazító álorcája lehullt volna, nem sikerült (ezúttal sem, tehetjük hozzá). E ponton Gál Éva kutatásai a technológia területéről a (rendszer)pszichológia terebélyesedésére lépnek át. Annak a nagyon érdekes ellentmondásnak a skizofréniája áll előttünk, amely abból eredt, hogy a modernizációs célok, de csak a modernizációs alkalmazkodás is megkövetelte a nyugati kapcsolatokat, a szociológiára pedig a posztstálini rendszerváltoztatnak a visszacsatolás miatt volt szüksége. A Szalai-jelenség tehát Kádáréknak kellett – mégis borzongással töltötte el őket a jelenség maga. Így aztán, biztos, ami biztos, egy szorgalmas házőrző végig ott koslatott körülötte és minden kapcsolat körül (William Griffith és Szilárd Leó „feldolgozásának” esettanulmányai ezt kiválóan mutatják).

Pajkossy Gábor monográfiája nem Lócsei Pál, a holokauszt-túlélő, majd lelkes kommunista, 1953 után elszánt antisztálinista újságíró, Nagy Imre egyik fontos elvbarátja életrajza. Tulajdonképpen a történész főhőse szándékát valósítja

meg – Lócsei ugyanis saját, tervezett és elkezdett, utóbb töredékekben maradt önéletrajzában is elsősorban az 1956 és 1962 közötti évekre (a forradalomban és az ellenállásban való részvételére, fogságára és börtönéveire) kívánt összpontosítani. Ennek megfelelően az életút 1956 előtti részét, valamint a börtönöket és a szabadulás utáni évtizedeket Pajkossy röviden tárgyalja. Annál részletesebb a forradalom alatti történések, a vizsgálat és a per ábrázolása. Lócsei 1947-ben, 25 évesen lett a kommunista párt központi napilapja, a *Szabad Nép* munkatársa. Élete vége felé, amikor kötetbe rendezte írásait, felvett néhány szöveget ebből a korszakából (a könyv jóval 2007-ben bekövetkezett halála után jelent csak meg, egyébként szintén a Nagy Imre Alapítvány társkiadásában). Ez a gesztus mindennél jobban jelzi, mennyire tisztában volt Lócsei, az 1953 utáni lázadó, a diszkriminált, állásából elbocsátott, 1956 után hatodfél évet börtönben töltött szociológus az életút egységének és koherenciájának jelentőségével. Eszébe sem jutott tagadni vagy akár csak finoman elhallgatni sztálinista korszakát. Lócsei 1955-ben, bukása után első között keresett személyes kapcsolatot Nagy Imrével. A forradalom alatt a *Magyar Szabadság* című, november 4-ig összesen három számot megélt napilap munkatársa lett, afféle szabad szocialista, párttól és pártoktól megszenvedett távolságot tartó, független személyiség. Lócsei 1956. október 23-án délutánjának egy epizódja során, az MDP, közös pártjuk székházában kioktatta erkölcsből Kádár Jánost, aki abban a pillanatban, a maga jellegzetes, elszántságot takaró habozásával a tüntetés fegyveres felszámolása mellett volt. Kádár János bosszúja, ellentétben az erre is kiterjedő legendákkal, nagyon is személyes volt, és kérlelhetetlen pontosságú emlékezetten alapult. Lócseit 1957. januárjában persze nemcsak ezért, hanem a *Magyar Szabadság*ért, a november 4. utáni ellenállásban való részvételért tartóztatták le. Hogy miért, erről szól Pajkossy könyvének első része. A második a letartóztatás, a vizsgálat és a per, amelynek végén 1958. májusában Lócseit magában, elkülönítve ítélték nyolc év börtönre. Az 1962-es szabadulásig s azután történtek csupán a mű epilógusában kapnak helyet.

Pajkossy a levéltári dokumentumok közül a lehető legalaposabban feldolgozta az 1956 utáni megtorlás dokumentációját, Lócsei saját vizsgálati és bírósági iratain túl mindazokat az ügye-

ket, amelyek vele kapcsolatban álltak, vagy ahol neve akár csak felbukkant. Megvizsgálta az 1956 utáni konstruált perek politikai és állambiztonsági előkészítésére vonatkozó iratait is. A személyes dokumentumok közül legnagyobb részét Lőcsei Pál sokrétű, különböző időpontban keletkezett, megjelent, illetve archívumokban őrzött, hagyatékában található visszaemlékezés-anyagát használta. Dolgozott más archivált visszaemlékezésekkel, így az 1956-os Intézet Oral History Archívuma életútinterjúival, korábban publikált memoárokkal is. Természetesen épített a döntően 1989 után keletkezett gazdag szakirodalmi termésre 1956-tal, a pártellenzékkel, az 1956 utáni perekkel stb. kapcsolatosan. Pajkossy 2007-ben hiánypótló bibliográfiái áttekintést készített (és a *BUKSZ*-ban publikált) a forradalom 50. évfordulóján megjelent történeti, emlékező és forrásfeltáró irodalomról, vagyis érdeklődése, speciális hozzáértése e XX. századi tematika iránt korántsem új keletű.

A sokrétű és nagy mennyiségű feldolgozott információt, az elemi adatokat a szerző rendkívül türelmesen, nagyon mértéktartóan dolgozta szöveggé. Pajkossy célja az életút egy szakaszának pontos rekonstrukciója – de láthatóan tisztában van e rekonstrukció ismeretelméleti korlátaival éppúgy, mint azzal, mennyire korlátozzák a sajátos forrásadottságok. Bizonyosság és kétely között mindenekelőtt pontos és nagyon higgadt fogalmazással teremt egyensúlyt. Ennek eredménye egy rendkívül érdekes és többretergű szöveg.

Az első, 1956-ról szóló rész egy helyét, szerepét és identitását újra és újra kereső és/vagy újraértelmező ember portréja a forradalom rendkívüli körülményei között. A szerző – szerintem nagyon helyesen – nem kívánja elmondani 1956 történetét. Szövege nagyon koncentráltan Lőcsei története. A második rész tárgya, ellentétben Gállal, nem a gépezet, hanem a kerekék közé került ember. Több, mint leírás, amit olvashatunk. Pajkossyt tulajdonképpen egy attitűd, egy magatartás foglalkoztatta: Lőcsei Pál *sajátos vádlott stratégiaja*. Ez a stratégia két szóval jellemezhető: *hűség és oltalom*. Lőcsei vállalta minden forradalom előtti, alatti és utáni cselekedetét. De egyetlen szót sem volt hajlandó szólni másokérül – pedig, s ezt jól tudta, ezzel számottevően súlyosbította saját helyzetét.

Ezt a látszólagos redukciót azonban valóság-

gal más dimenzióba helyezi az a kép, amely – hasonlóan Gál Évához, de egyetlen ügy, egy egyszemélyes ügy mikroléptékében – a stratégiával konfrontálódó intézményről, a perfabrikáló *rendszer*ről rajzolódik ki. Ez a kép annál inkább revelatív, mert nem a kora Kádár-korszak politika- vagy büntetőpolitika-, avagy állambiztonsági szervezettörténetének ismételt (felmondása útján jön létre. Élő anyag (jelen esetben a szó szoros értelmében: a gépezet fogaskerekei közé vetett élő ember) nyomait figyeli meg, elemzi és beszéli el. A szerző elkötelezettsége teljesen nyilvánvaló – ám az általa elbeszélte történetet szigorúan távol tartja minden apológiától vagy hagiográfiától.

Pajkossy Gábor visszafogottan szól arról, hogy ismerte és tisztelte Lőcsei Pált – vagyis munkájának nagyon fontos része a személyes indítatás, ha erről nem is tudunk meg bővebbet. Gál Éva hasonlóképpen röviden utal jóval közelebb érintettségére – ő akár oda is kerülhetett volna férje, Litván György mellé, a Hungaricus-ügy valamelyik pérébe. Ehhez képest – s ez Gál Éva esetében különösen elismerésre méltó – szerző és tárgy közelsége mindkét kötetben alig érződik. Gál elbeszélő hangja itt-ott, alig-alig remeg, akkor is inkább a felháborodástól; érzelmei leginkább szarkazmusban vezetődnek le a szöveg számos pontján. Pedig egyik szerző sem „céhbeli” jelenkortörténész. Gál Éva muzeológus, a XVII–XIX. századi város-történet, gazdaság- és társadalomtörténet szakembere. Pajkossy Gábor a XIX. század elismert kutatója, egyetemi tanár, filológus, politika- és eszmetörténész. Azok az alig érezhető, szikáran referált személyes motívumok nagyon erősek lehetnek, ha ekkora tematikai váltásra, ilyen távoli kirándulásra indították a szerzőket. Az út szerencsésen végződött. Mert a más szakmai ág más forrásadottságai és nagyon eltérő távolsága az izgatott mától gyümölcsözően jelentek meg ebben a két, a legközelebbi múlttól szóló könyvben. Rendkívüli filológiai pontosságban, a szöveg, az argumentáció visszafogottságában. Mint annyi más esetben, itt sincs sok értelme szűkre szabott műhelyeknek és körüldrótozott tematikai hitbizományoknak. Egy történést, végtére, ha erre a névre igényét jelenti be, története elbeszélése közben minden kételye ellenére az igazság keresésének éthosza mozgat. Függetlenül kortól és forrástól.

Rainer M. János